

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

Колесник Олександр Вікторович

УДК 930.26

**РАННІЙ ПАЛЕОЛІТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
УКРАЇНИ**

історичні науки
Спеціальність 07.00,06 — археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

АВ 29.113

Робота виконана у секторі археології кам'яного віку Інституту археології АН України.

Науковий керівник
доктор історичних наук
Ю. Г. Колосов

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук **В. М. Гладилін**
кандидат історичних наук **В. М. Степанчук**

Провідна установа — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича АН України,
м. Львів.

Захист відбудеться « 1 » березня 1994 р. в 14
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради по Захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології АН України.

252025, м. Київ, вул. Володимирська, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотечі Інституту археології АН України.

Автореферат розслано « 27 »

січня

1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

В. О. Петрашенко
В. О. Петрашенко

ЛНБ України ім. В. Стефаника



00756652 (V)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Закономірний процес накопичення знань розширює джерелознавчу базу вивчення палеоліту України, наповнює археологічну палітру новими фарбами. Особливо наочно цей процес простежується у вивченні раннього палеоліту країни. За минуле десятиріччя предметом дисертаційного осмислення стали пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття (Солдатенко, 1982), Придністровського Поділля (Ситник, 1985), Криму (Степанчук, 1991; Чабай, 1991), українського Полісся (Кухарчук, 1993). Ці дослідження на практиці реалізують регіональний підхід у вивченні стародавніх етапів історії України і є важливою складовою частиною сучасного українського палеолітознавства. Регіональна тактика досліджень добре зарекомендувала себе і в інших галузях археології.

Південно-Східна Україна (Донбас) разом із Північно-Східним Приазов'ям знаходяться на межі двох великих регіонів палеолітичної культури — європейського та кавказько-передньоазіатського.

Внаслідок свого географічного положення пам'ятки регіону мають особливе значення для дослідження проблем походження палеолітичних культур Східної Європи. Саме під таким кутом зору розвивалась традиція вивчення донецьких пам'яток.

Детальне вивчення раннього палеоліту означеного регіону є закономірним етапом в процесі пізнання стародавнього минулого країни. Без донецьких пам'яток картина етно-культурного розвитку України у палеоліті буде неповною. Цим пояснюється актуальність вибраної теми.

Метою роботи є розробка регіональної культуро-хроностратиграфічної колонки і поєднання її із загальною схемою розвитку раннього палеоліту України, виявлення специфіки ашельських та мустьєрських пам'яток Донбасу та визначення їх місця в палеоліті.

Завдання дослідження — створення повного зводу пам'яток Донбасу за літературними даними та результатами досліджень. Для досягнення цієї мети проведено детальне стратиграфічне визначення пам'яток, детальна техніко-типологічна характеристика, визначення господарчої специфіки пам'яток, їх культурної приналежності, генетичної основи та періодизаційного статусу.

Новизна роботи. Основна частина аналітичного розділу роботи присвячена публікації кількох нових комплексів раннього палеоліту. Пропонується і обґрунтовується двочленна схема періодизації муст'є Руської рівнини. Формулюється підсумкова хроностратиграфічна колонка раннього палеоліту регіону. Визначаються локальні особливості пам'яток регіону. Робиться висновок про уривчастість розвитку місцевої культури на межі раннього та пізнього палеоліту.

Джерела. На сьогодні в Південно-Східній Україні виявлено і вивчено 46 пам'яток раннього палеоліту, десять із яких дали статистично значні колекції. Інші репрезентовано поодинокими виробами. Особливості геологічної історії регіону обумовили погану збереженість культурних залишків раннього палеоліту. Практично всі матеріали певною мірою перевідкладені. Фуаністичні залишки збереглися лише на двох пам'ятках. Планіграфічний кентекст має невелика ділянка культурного шару в Курдюмівці.

При написанні роботи використовувались вітчизняні та зарубіжні літературні дані (180 найменувань).

Практичне значення роботи. Робота розрахована на спеціалістів з раннього палеоліту Східної Європи. Сумарні дані можуть увійти в загальні і регіональні зводи пам'яток. Висновки та інтерпретації можуть використовуватись при роботі над вузівськими лекціями, написанні загальних робіт з палеоліту України, атрибуції музейних колекцій та в інших наукових та науково-популяризаторських цілях.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладені у ряді статей і публікацій автора, у виступах на конференціях в Києві (1992), Ленінграді (1986), Донецьку (1989). Дисертація обговорювалась на засіданні секції археології кам'яного віку ІА АН України.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, заключення, списку літератури та альбому ілюстрацій (96 таблиць). Обсяг тексту — 239 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** розкривається актуальність та новизна теми, подаються загальні постановчі питання.

Перший розділ присвячено історії вивчення раннього палеоліту Південно-Східної України, яка має глибокі коріння.

Ще в 1901 р. новочеркаський археолог А. А. Міллер дослідив печеру у третичних вапняках в теперішньому м. Новоазовську Донецької області у зв'язку із можливими залишками життєдіяльності людини кам'яного віку.

Факт глибокої давнини заселення краю було доведено уже в радянський час. В 1924 р. П. П. Єфименко, як член Всеукраїнської археологічної комісії, здійснив поїздку по Східній Україні і знаходить мусьтерські кварцити в гирлі р. Деркул на Луганщині (Єфименко, 1935). Ці знахідки були оцінені дослідниками як класичні мусьтерські і увійшли в усі узагальнюючі праці з палеоліту (Єфименко, 1938; 1953). Пізніше, у 30-ті роки, датування деркульського місцезнаходження мусьтерським часом мало деяку полемічну заостреність у зв'язку з роботами С. М. Замятіна. В 1933 р. С. М. Замятін ознайомився з місцезнаходженням і кваліфікував його як кварцитову майстерню за аналогією з сусідніми, неолітичними майстернями (Замятін, 1953). Дискусійність в інтерпретації пам'ятки викликало її повторне дослідження В. М. Гладиліним в 1963 р., що загалом підтвердило мусьтерський вік кварцитів (Гладилін, 1965).

Поїздка П. П. Єфименка в 1924 р. по Україні стимулювала інтерес до стародавніх пам'яток серед місцевих археологів. В 1925 р. луганський краєзнавець А. С. Альбрехт виявив серію перевідкладених мусьтерських знарядь в ур. Красний Яр на Сіверському Дінці. Але ці знахідки тривалий час залишались в затінку, до приїзду С. М. Замятіна в 1933 р. Після візиту С. М. Замятіна А. С. Локтюшев, засновник Луганського краєзнавчого музею, продовжує збори в ур. Красний Яр і в 1940 р. публікує матеріали в окремій статті.

Найзначнішою віхою в історії вивчення палеоліту Донбасу і Приазов'я стали роботи В. М. Євсеева у басейні р. Крички. В 1935 р. неодноразові екскурсії співробітника Сталінського музею краєзнавства В. М. Євсеева до цього району закінчились відкриттям Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу і ашельського рубила. Це була перша достовірна ашельська знахідка в Україні, яка була введена у науковий обіг С. М. Замятіним (1951, 1955).

Друга світова війна надовго перервала археологічне вивчення регіону. Роботи було відновлено лише на початку 50-х років.

В цей час були надруковані дві статті С. Н. Замятіна, в яких обґрунтовується виділення Донбасу і Приазов'я в локальну зону палеоліту (Замятін, 1951; 1953). В 1951—1953 рр. П. І. Борисковський під час розвідок по Кричці виявив кілька нових мусьтерських місцезнаходжень (Борисковский, 1953).

Якщо всі попередні відкриття мали, в основному, епізодичний характер, то систематичне вивчення слідів палеоліту починається в 60-х роках. З кінця 50-х років плідотворну польову практику у Донбасі проводила викладач Донецького педінституту (з 1964 р. — Держуніверситет) Д. С. Цвейбель. Початок 60-х років був озна-

менованій серією блискучих відкриттів палеоліту в Донбасі і сусідньому Північно-Східному Приазов'ї. Важливішими палеолітичними пам'ятками стають донецькі Антонівські стоянки (Гладилин, 1976), стоянки і місцезнаходження поблизу хут. Рожок, Хрящі, Михайлівка в Приазов'ї і на Донці (Праслов, 1965). В 1965 р. була відкрита нова мустьєрська стоянка на Донеччині — Білокузьминівка (Цвейбель, 1971). Це місцезнаходження досліджувалось дещо пізніше — у 1968—1970 рр. Осмислення матеріалів розкопок вилито у створення регіонального зводу Північно-Східного Приазов'я та Нижнього Подоння (Праслов, 1968) та виділення антонівської ранньопалеолітичної культури (Гладилин, 1974; 1975). Пам'ятки Донбасу і Приазов'я посідають важливе місце у вивченні раннього палеоліту України (Гладилин, 1971; 1985) і Руської рівнини (Праслов, 1984).

З кінця 70-х років традиція вивчення раннього палеоліту Південно-Східної України була продовжена автором дисертації, що пройшов польову школу в експедиціях М. Д. Праслова і В. М. Гладиліна. В результаті численних розвідок зібрана деяка кількість нового матеріалу, спроба осмислення якого здійснюється у запропонованій дисертації.

В другому розділі подана характеристика природно-кліматичних умов Південно-Східної України в середньому і пізньому плейстоцені та методика досліджень.

Особливості геологічної історії регіону обумовили наявність тут двох великих фізико-географічних районів — Донецького кряжу і Приазов'я. Територія Кряжу і його відрогів насичена виходами крейдових відкладень, що містять першосортний склоподібний кремій. У Приазов'ї знаходяться родовища більш стародавнього кремню.

Величезна кількість крем'яної сировини обумовила одну із особливостей донецько-приазовського палеоліту і кам'яного віку в цілому, про що свідчить наявність великої кількості пам'яток із залишками кремнеобробки.

Сприятливим був і гідрологічний режим Південно-Східної України у пізньому плейстоцені. Сучасна балочно-річкова мережа в цілому вже сформувалась.

В середньому і пізньому плейстоцені ландшафти зазнали істотної перебудови, пов'язаної зі змінами природно-кліматичних обставин (Герасименко, Педанюк, 1991). За основу для реконструкції ландшафтів правлять численні палеогеографічні розробки, в тому числі і регіональні (Веклич, 1968; Герасименко, 1993). М. Ф. Веклич (Палеогеографические этапы..., 1984) виділяє такі етапи середнього і пізнього плейстоцену:

причорноморський лес;	pc	верхній плейстоцен
дофіновський ґрунт;	df	
бузький лес;	bg	
вітачевський ґрунт;	vt	
удайський лес;	ud	
прилуцький ґрунт;	pl	
<hr/>		
тясминський лес;	ts	середній плейстоцен
кайдацький ґрунт	kd	

Згідно останніх даних (Герасименко, 1993), кайдацьке ґрунтоутворення в регіоні відбувалося в умовах відносно теплого і вологого клімату. Розвиваються лісові і лісостепові ландшафти. У другій половині прилуцького часу відбувається перехід від лісових і лісостепових ландшафтів до степових.

В удайський час установлюється континентальний клімат, степові протори переважають. Етап кліматичного оптимуму спостерігається на початку вітачевського міжстадіалу. Далі спостерігається континенталізація клімату, утворюються ґрунти напівпустельного і пустельного типу. Найбільш суворі умови створюються в бузький час. Скрізь розповсюджується засухостійка трав'яниста рослинність.

Степові і лісостепові ландшафти населяли різноманітні тварини, що складають верхньопалеолітичний фауністичний комплекс. За літературними даними вдалося прослідкувати динаміку змін видового складу об'єктів полювання у пізньому плейстоцені Південного Сходу Руської рівнини. В прилуцьких відкладах зафіксовано рештки шерстистого носорога, бізона, оленя (?), в удайських — рештки бізона (багато), гігантського оленя, коня, осла, вовка; у вітачевських — рештки бізона; в причорноморських — рештки бізона (багато), коня, благородного оленя, лисиці. У дофінівських і причорноморських відкладах рештки бізона кількісно переважають. Це свідчить про створення умов спеціалізованого полювання на бізонів у степовій смузі України і Росії на межі мустье і верхнього палеоліту. Робиться висновок про сприятливі в цілому умови розвитку людини і його матеріальної культури в середньому і пізньому плейстоцені у регіоні.

Стратиграфічне вивчення пам'яток проведено Н. П. Герасименко і М. Ф. Векличем (Герасименко, Колесник, 1989; 1992). Палеонтологічні визначення зроблено А. К. Каспаровим. Для Білокузьминівки виконані спорово-пилкові аналізи (Герасименко, 1993).

У розділі з методики аналізуються існуючі класифікації, обумовлюються методичні принципи групування матеріалу. Характе-

ристика колекцій раннього палеоліту Південно-Східної України виконано за схемою Ф. Борда.

У третьому розділі характеризуються ашельські знахідки. Сьогодні у Донбасі відомо 6 ашельських місцезнаходжень, репрезентованих, в основному, поодинокими виробами. До їх числа відносяться кілька різнотипових біфасів (Амвросіївка, Ізюм, Макиївка, Артемівськ), скребло із Корнеєва Яра у Подонцов'ї. Скребло — єдина знахідка, що зафіксована в стратиграфічному стані. Вироб знайдено в делювії початкового етапу утворення кайдакського ґрунту і супроводжується знахідкою двох отщепів і уламком кістки тварини (Колесник, 1986).

Визначення віку біфасів базується на техніко-типологічних критеріях. За типологічними критеріями датується і невелика серія (147 шт.) із алювіальних відкладів Кривого Торця у м. Дружківка. Серед виробів з вторинною обробкою переважають масивні подовжні-одинарні скребла з прямим і випуклим лезом.

Виділяються лимас, конвергентні скребла. Коефіцієнт масивності сколів дуже високий — 35,3%. Цей показник цілком узгоджується з IV групою пам'яток, виділених А. К. Анисюткіним (Анисюткин, 1968 і порівнюється з показниками масивності ашельського алювіального комплексу із хут. Хрящі. Індекс підправки — 33%, тонкого фасетування — 12,9%, індекс пластин — 4,7%. Особливий типологічний акцент комплексу із Дружківки надають невелике рубило і уламок великого тонкого листовидного біфасу, схожого на біфас із Артемівська.

Характеристика ашельського періоду Південно-Східної України намічається, як видно, поки що лише слабким пунктиром. Це властиво не тільки для Донбасу, але і в цілому для Руської рівнини і Криму. Ці регіони значно поступаються Кавказу і Закарпаттю по кількості пам'яток ашельської епохи.

На фоні ашельських пам'яток Руської рівнини різко виділяється донецьке зібрання крем'яних біфасів, що є складовою частиною широкої смуги знахідок ручних рубил, що тягнеться від Донбасу і Приазов'я до центру Руської рівнини і далі на захід до Рейну, що в цілому співпадає з розповсюдженням так званих східномикоських мустьєрських пам'яток. Таке поєднання, як видно, не випадкове.

Проаналізувавши колекцію біфасів Руської рівнини, на основі донецьких зразків ми виділяємо специфічну різновидність — біфаси підромбовидних контурів.

Цей тип представлено зразками із Артемівська (Колесник, 1990), Ізюму (Гладилин, 1985), Кочурова (Праслов, 1984), Бугліва (Ситник, 1991). Останній має геологічну дату — міндель-рис.

Ашельські матеріали добре узгоджуються з уявленням про

переважно, якщо не виключне заселення Руської рівнини із заходу в ашельський час (Гладилин, 1985; Праслов, 1984).

Четвертий розділ — основний — містить опис опорних мустьєрських пам'яток і техніко-типологічну характеристику колекцій. До числа опорних пам'яток відносяться Антонівка I і II, Курдюмівка, Озарянівка, Білокузьминівка, Званівка, Деркул, Чугинка і Тітовка.

Характеристика матеріалів Антонівка I і II подано за літературними даними (Гладилин, 1966, 1967, 1971, 1974, 1976). Завдяки розкопам В. М. Гладиліна була встановлена зворотна стратиграфія пам'яток: найбільш давня Антонівка I перекриває більш молоді Антонівку II. Пам'ятки датуються у межах рис-вюрму — раннього вюрму. Техніка первинного розщеплення базувалась переважно на дископодібних та різних варіантах протопризматичних нуклеусів. Індекс пластин в Антонівці I — менше 10%, в Антонівці II — 15%. Фасетаж коливається у діапазоні 30—40%. Коефіцієнт масивності Антонівки I — 28, Антонівки II — 20. При вторинній обробці використовувалась характерна мустьєрська лускова, лусково-східчаста та субпаралельна ретуш, розповсюджений прийом стоншення. Велика питома вага знарядь з двобічною обробкою.

В монографії 1976 р. (Гладилин, 1976) антонівські зібрання були описані за допомогою оригінальної багатоступневої класифікації. Нами проведена спроба описати індустрію за схемою Ф. Борда. При цьому особливості типологічного складу Антонівки дещо нівелюються на загальному шарантському фоні інвентаря. За сумою формальних показників Антонівка має бути включена до групи пам'яток ківоїдального типу. Основу кам'яних виробів обох пам'яток складають різноманітні скребла з двобічною та частково-двобічною обробкою. Вістрів мало. Добре виражена верхньопалеолітична група виробів.

КУРДЮМІВКА. Пам'ятка відкрита у 1987 р., досліджувалась у 1989—1992 рр. (Колесник, 1992). Знаходиться біля с. Курдюмівка Дзержинської м/р Донецької обл., має кілька рівнів залягання мустьєрських виробів. У лісі збереглися залишки дуже поруйнованої кремнеобробної майстерні. Поодинокі вироби залягають у вітачевському ґрунті. Основна колекція походить з алювіально-делювіальної лінзи, яка врізалась в прилуцький ґрунт та заповнилась удайським лесом. Під лесовою лінзою в прилуцькому ґрунті збереглась ділянка культурного шару у первісному заляганні, що містив у собі продукти розщеплення кількох шматків та жовен кремню. Поодинокі перевідкладені крем'яні вироби знайдено також в алювії прилуцького ґрунту. Стратиграфічний та техніко-типологічний аналіз дозволяє ототожнювати знахідки із прилуцького ґрунту із знахідками з удайського лесу та датувати, відповідно, основний комплекс рис-вюрмом. Висота одержаного розрізу більше 11 м. Залишки розчищені на площі близько 60 м². Страти-

графічні визначення виконані Н. П. Герасименко та М. Ф. Векличем.

Колекція з удайської лінзи нараховує близько двох тисяч виробів. Кремені «свіжі» на вигляд, без патини, або з невеликим нальотом. Знайдено також кістки тварин (бізон, шерстистий носоріг, баран?). Характер залягання свідчить про швидкий розмив культурного шару і моментальну акумуляцію продуктів зруйнованого шару у руслі промоїни.

Вивчення нуклеусів, сколів та виробів з них, що підбираються, дало змогу дійти висновку, що комплекс зберігся повністю, без технологічних купюр. У цьому випадку маємо повний цикл розщеплення кременю. Техніка первинного розщеплення базується на плоских протопризматичних та дископодібних нуклеусах, яких майже порівну. Нуклеуси з полюсними площинами загалом аморфних обрисів, грубого вигляду. Не дивлячись на це, в колекції присутня серія великих та середніх пластин. Індекс пластин — 23%. Коефіцієнт масивності — 20,6. Індекс фасетування: загальний — 60%, тонкого фасетування — 40,0%.

Набір знарядь є типово мустьєрським відщеповим, складається з різноманітних скребел та вістрів. Скребля репрезентовані як звичайними типами, так і специфічними, до яких належать масивні зубчасті скребля із сплосченим черевцем скола-заготовки. Вістря відрізняються витонченістю, витягнутими пропорціями. Двобічних знарядь немає.

За формальними показниками, курдюмівська індустрія відноситься до варіанту мустьє звичайне. Типова атрибуція поки що не зрозуміла. Грацильність гостроконечників та багатьох скребел, високий показник пластинчатості, а також низький коефіцієнт масивності демонструють стадіальну прогресивність цієї ранньомустьєрської індустрії.

ОЗАРЯНІВКА 2 — мустьєрське місцезнаходження поблизу одноіменного селища Держинської м/р Донецької області. Виявлено та обстежувалося у 1992—1993 рр. Пам'ятка знаходилась на похилій площині мису, але під час наступних фаз ерозії була зруйнована. Продукти руйнації шару перемістилися униз по схилу невеликого ярку. Тут вони і були зафіксовані за допомогою шурфів. Загал кременю залягає під дерном у ранньоголоценовому ґрунті, що фіксує останню фазу ерозії. Виходячи з даних шурфу, у тальвезі ярку, руйнація почалася у вітачевський час (визначення Н. П. Герасименко). Отже, вік пам'ятки — не молодше брьорупу.

Колекція кременю нараховує близько 500 предметів. Індустрія макролітична. Нуклеуси дископодібні та полюсні, з широкими пластинчатими негативами. Великому розміру нуклеусів відповідає розмір сколів. Індекс пластин в цілому невисокий — 9,2%. Коефіцієнт масивності сколів високий — 33,7. Індекс підправки

площин загальний — 46,5%, індекс тонкого фасетування — 24%.

Знаряддя відрізняються великими розмірами та масивністю. В арсеналі засобів вторинної обробки — мустьєрська розповсюджена лускова та лусково-східчаста ретуш. Виразну серію утворюють скребла — повздовжені ординарні із закругленими кінцями та поперечні. Своєю ефектністю вирізняються частково-двобічний масивний гостроконечник та повздовжені подвійні скребла, велике двобічне знаряддя на масивному первинному відщепі, зубчасте.

При подальшому дослідженні цього місцезнаходження пошук культурних аналогій, вірогідно, буде провадитися шляхом деталізації ознак схожості із так званими східноікоксськими пам'ятками.

БІЛОКУЗЬМИНІВКА — відкрита у 1965 р., розкопувалася у 1968—1970 рр. Д. С. Цвейбель та автором у 1986 р. Розташована біля с. Білокузьминівка Костянтинівського району Донецької області. Досліджена площа складає 130 м², зібрана колекція нараховує 9 тисяч оброблених кременів. П'ятиметрові відклади розпадаються на ранньобузькі, вітачевські, прилуцькі, кайдацькі та дніпровські (визначення Н. П. Герасименко). Археологічний матеріал залягає від бузьких до кайдацьких відкладів включно. Проте ступінь збереження його є різним. Кремені з бузького суглинку не є відсортованими, але збереженість їх погана. Вироби з вітачевських відкладів патиновані та обточені, вони — відсортовані. Знахідки з нижніх ґрунтів збереглися краще. За стратиграфічними та техніко-типологічними критеріями всю колекцію можливо розділити на три комплекси. Перший, найбільш ранній, пов'язаний з прилуцьким ґрунтом. Нечисленні знахідки в кайдацькому ґрунті, в тому числі й чудовий зразок великого асиметричного гостроконечника типу новосветського, очевидно, не мають самостійного стратиграфічного значення, швидше за все вони опустилися у мерзлотні тріщини з верхніх відкладів.

Колекція з прилуцького ґрунту нараховує близько 200 кременів, у тому числі — 10 знарядь з вторинною обробкою. Це сегментоподібне двобічне скребло, овальне двобічне знаряддя, асиметричний гостроконечник, зубчасті знаряддя, масивні поперечні скребла.

У делювії вітачевських короткопрофільованих ґрунтів зібрана колекція, що складається з 500 крем'яних виробів. Серед нуклеусів переважають протопризматичні двоплощинні пласкі ядрища з полюсними площинами. Негативи зняття є правильними, паралельними. Індекс пластин — 20%. Коефіцієнт масивності — 26,4. Індекс підправки площин загальний — 40%; індекс тонкого фасетування — 22,0%.

Набір знарядь складається із зубчастих, специфічних та звичайних скребел, обушкових ножів, усічених виробів, гостроконеч-

ників. Звертають на себе увагу масивний ніж костенківського типу та скребла з потоншеним корпусом.

Комплекс з бузького лесоподібного суглинку (близько 8000 кременів) характеризують близькі до вітачевських, але більш прогресивні показники.

З-поміж нуклеусів із зрозумілою типологічною атрибуцією переважають пласкі протопризматичні дво- і одноплосинні та різні їх модифікації — трьохплосинні, чотирьохплосинні, повздовжньо-поперечні, типу Джрабер (Цвейбель, Колесник, 1987). Дископодібні нуклеуси займають підлегле становище. Показником відносно пізньої дати бузького комплексу в мустьє є об'ємні нуклеуси з ковними площинами, декілька атипічних торцевих нуклеусів. Індекс пластин для колекції 1968—1970 рр. — 23,3%, для колекції 1986 р. — 22,7%, загальний індекс підправки площин сколів — 47,8; індекс тонкого фасетування — 44,2%.

Вторинна обробка досить своєрідна. Застосовувалася різноманітна ретуш, переважно крайова, усічення, фрагментація, ядрище потоншення, різцевий скол, оббивка.

Різноманітні знаряддя з ядрищним потоншенням складають типологічне ядро. Виділяються дві тенденції формування знарядь з ядрищною обробкою. Перша з них заснована на крайовому повздовжньому, підживленні й веде до утворення «ножів костенківського типу». Друга спрямована на потоншенні ребра жорсткості знарядь на спинці й закінчується виготовленням різних скребел з потоншеним корпусом. Різкої грані між ними немає.

Скребла розпадаються на повздовжні з одним або двома лезами, поперечні, кутові, конвергентні, чопероподібні.

Найбільш різноманітними є обушкові ножі. Різновиди ножів, при цьому, є добре стандартизованими.

Великою кількістю знарядь подана пізньопалеолітична група. Виділяються атипові різцеподібні вироби, декілька скребків, долота, проколки, специфічні різцеподібні скребки з високими вузькими лезами.

Більшість зубчастих знарядь мають регулярну великофасеткову обробку і конструктивно є близькими до скребел. Специфічні зубчасті типи утворюють тейякські вістря, дзьобовидні різчики. Статистично вираженими є знаряддя з виїмками, у тому числі на пластинчастих заготовках.

Установлюється спадкоємність між вітачевськими та бузькими комплексами Білокузьминівки. Комплекси співпадають за всіма техніко-типологічними параметрами. Разом з тим, бузький комплекс демонструє більш прогресивну організацію. Техніка розщеплення базується переважно на протопризматичних ядрищах. Виростає індекс пластин, простішою стає ретушна обробка, зни-

кають гостроконечники, розширюється пізньопалеолітична група виробів.

Аналізується явище зубчастості та різні (функціональний, типологічний) підходи до нього. Розрізняються тейяксько-зубчасті індустрії, які виростають з глибин ашельської доби, та пам'ятки зубчастого мустье, в основі яких лежить розвинута мустьєрська техніка первинного розщеплення (Коробков І. І.). Білокузьминівка відноситься до найбільш прогресивного варіанту зубчастого мустье на пластинчастій основі. Це співпадає з її датою в межах пізнього мустье.

ЗВАНІВКА — мустьєрська кремнеобробна майстерня на лівому березі р. Бахмутки поблизу ст. Званівки Артемівського р-ну Донецької обл. Відома з 1969 р. Стаціонарні розкопки проводилися у 1977—1978 рр., 1980—1981 рр. Досліджена площа — близько 190 м². Знахідки пов'язані з лесоподібним заповненням стародавнього яру. Н. П. Герасименко датує ці відклади удайським часом; зверху вони перекриті вітачевським ґрунтом. Колекція нараховує близько 1 тис. крем'яних виробів. Переважна більшість їх є залишками розщеплення кременю. Діагностичним є велика кількість нуклеусів та жовен зі слідами кількох пробних відколків. Вони складають 6% усіх знахідок. Відновлюється повний цикл первинного розщеплення кременю. Розщеплення базувалося на стандартних плоских протопризматичних та дископодібних мустьєрських нуклеусах. 3-поміж дисків багато двобічних. Дископодібні нуклеуси переважають. Залишкових форм немає. Пропорція примітивних та пластинчастих знятів співпадає із співвідношенням радіальних та протопризматичних нуклеусів; пластини складають менше третини визначених відколків-заготовок. Більш дрібна індексация не наводиться, позаяк вона, очевидно, викривлена характером технологічних процесів.

Набір знарядь невеликий. Вирізняються гостроконечник з потоншеною основою, декілька поперечних скребел, ножі з обушками, зубчасті. Знаряддя в цілому належать до групи однобічних. Близьких аналогій Званівка не має.

КРАСНИЙ ЯР — характеризується за літературними даними. Перші знахідки були зроблені тут ще у 1925 р. (Локтюшев, 1940). Крем'яні вироби та залишки фауни знайдені на пісково-гравійній обмілині Сіверського Дінця у перевідкладеному стані. З крем'яних зібрань опубліковані знаряддя з двобічною обробкою, скребла, гостроконечники.

Пам'ятки деркульської групи містять три невеликих, але досить виразних місцезнаходження. Назва групи походить від пункту збирання оброблених кварцитів у гирлі р. Деркул, який було відкрито у 1924 р. (Ефименко, 1935; Гладилін, 1965). Звідси походять дископодібний нуклеус, скребла, атипівий

гостроконечник та інш. В 1970—80-ті роки в басейні р. Деркул було відкрито ще два аналогічних місцезнаходження, які підтверджують феномен кварцитового муст'є. Перше з них — поблизу с. Чугинка Станично-Луганського р-ну Луганської обл. — є майстернею і розташовано на виходах кварциту бучацького ярусу палеогену. Зібрано 350 кварцитів. В майстерні дробилися плити кварциту. З великих уламків та відщепів виготовлялися звичайні ранньопалеолітичні типи нуклеусів — плоскі протопризматичні, атиповий черепахоподібний, дископодібний. З-поміж знарядь — скребла, атипові гостроконечники, широкі пластини левалузького типу. Друге місцезнаходження виявлено поблизу с. Титівка Ростовської області на українському березі Деркула. Нечисленна колекція складається з великих дископодібних нуклеусів, різних скребел, обухових ножів.

Всі три місцезнаходження є близькими поміж собою як за технікою первинного розщеплення, так і за характером виробів з вторинною обробкою. Ці серії цілком коректно уміщаються в межах техніко-типологічної номенклатури раннього палеоліту і об'єднуються в одну культурно-хронологічну групу. Однорідність комплексів та їх техніко-типологічні показники контрастують з кварцитовими серіями, що походять з неолітичних майстерень та поселень доби бронзи в середній течії Дінця. Палеолітичні пам'ятки, аналогічні деркульським, вивчалися О. Ю. Матюхіним (1987) у гирлі р. Калитвенки в Ростовській області Росії.

Окрім вказаних пам'яток у регіоні відкрито ціла низка (30) місцезнаходжень, з яких походять невеликі колекції виробів, позбавлені стратиграфічного контексту. Вони дисперсно розподіляються у Донбасі та Приазов'ї, утворюючи кілька слабо виражених скупчень. З-поміж виробів є як звичайні, широко розповсюджені інструменти, так і специфічні форми, які можна пов'язати з певними культурними традиціями. Поодинокі місцезнаходження групуються в басейнах річок.

П'ятий розділ присвячено висновкам. У ньому визначається місце ашельських та муст'єрських пам'яток Південно-Східної України у системі пам'яток палеоліту Східної Європи, аналізується хронологія і періодизація раннього палеоліту регіону, господарська специфіка пам'яток та їх локальні відмінності, походження і доля ранньопалеолітичного населення Донбасу та Приазов'я.

Порівнянні пам'яток лесових рівнин та відкритих ландшафтів у порівнянні зі стоянками у природних сховищах є той факт, що до них можна застосувати метод датування на основі атрибуції лесів та викопних ґрунтів, який є добре розробленим для субарктичних відкладів (Веклич, 1968). Південь Руської рівнини входить у зону розповсюдження лесової формації з ритмічною будовою. Сучасні уявлення про палеографічну етапність плеїстоцену Украї-

ни сформульовані у працях М. Ф. Веклича та його наступників. Регіональна стратиграфічна колонка раннього палеоліту розроблена Н. П. Герасименко на основі наших археологічних розрізів.

Найдавнішими в Донбасі сьогодні можна кваліфікувати знахідки з Корнійва Яра. Вони залягають у кайдацьких відкладах і відносяться до фінальноашельських пам'яток Європи.

Мустьєрська культура повсюдно розповсюджується у досліджуваному регіоні у рис-вюрмі. Найбільш ранню мустьєрську дату мають знахідки з прилуцького алювію Курдюмівки та з прилуцького ґрунту, що лежить вище, а також крем'яні вироби з прилуцьких відкладів Білокузьминівки. Вірогідно, що цим же часом датується і Антонівка I. В синхронних ґрунтових відкладах залягають ранньомустьєрські індустрії у Закарпатті, Приазов'ї та Поволжжі. Очевидно, добрерупським часом (удайські та калінінські) датуються Антонівка II, лесовий комплекс Курдюмівки, Званівська майстерня. Стратиграфічним аналогом, вірогідно, є Рожок I у Приазов'ї (Праслов, 1968).

До брьорупу віднесено один із комплексів Білокузьминівки, поодинокі знахідки з Курдюмівки. Післябрьорупську, бузьку дату мають перевідкладений комплекс Курдюмівки та головний комплекс Білокузьминівки. В ранньобузьких відкладах залягає найбільша кількість мустьєрських культурних шарів у Середньому Подністров'ї (Черныш, 1965; Иванова, 1969). Пізньомустьєрські, перехідні до пізнього палеоліту культурні шари залягають тут в пізньобузьких суглинках. У Південно-Східній Україні ці відклади поки що є археологічно нікими, стерильними. Таким чином, мустьєрські пам'ятки регіону залягають у відкладах від середньо-пізньоприлуцьких до ранньобузьких. Верхньопалеолітичні пам'ятки впевнено віднесено до пізньодофінівського часу. Переважна їх кількість залягає в причорноморському лесі. Як бачимо, між мустьєрськими та пізньопалеолітичними пам'ятками ніби-то існує добре виражений хіатус, який співпадає з пізньобузьким — ранньодофінівським часом. Дослідники пізнього палеоліту степової частини Східної Європи давно зауважили, що перехідні та ранні верхньопалеолітичні пам'ятки на цій території відсутні (В. Н. Станко, О. О. Кротова, М. В. Анікович та ін.), а культури мають схожий в своїй основі характер (П. І. Борисковський, М. Д. Гвоздовер, М. Д. Праслов та ін.).

Обґрунтовується виділення двох періодів мустьє в межах Руської рівнини, в тому числі і Південно-Східної України. Судячи з динаміки розвитку різних мустьєрських традицій, позв'явлення культурних процесів відбувається паралельно та вслід за оптимізацією природно-кліматичних умов у прилуцький та вітачевський час. Тому можна говорити про ранні та пізні (прилуцько-удайські та вітачевські-ранньобузькі) мустьєрські пам'ятки.

Однією із специфічних рис раннього палеоліту регіону є наявність виразних пам'яток каменеобробки (Званівка, ранній та пізній комплекси Курдюмівки, Колпаково, Чугинка та ін.). Окрім них, вирізняються також стоянки-майстерні та місця короткочасових зупинок, які асоціюються з деякою частиною місцезнаходжень поодиноких знарядь, у тому числі тих, що розташовані на водорозділах.

У розділі про локальні особливості пам'яток раннього палеоліту Південно-Східної України, у відповідності з методикою В. М. Гладиліна виділяються кілька локальних варіантів. Найбільш численною є група пам'яток, які об'єднуються у межах варіанту муст'є двобічне. До неї входять Антонівка I та II, Олександрівка, Озарянівка, Красний Яр (?) та низка поодиноких знарядь у Приазов'ї та Подонцов'ї. Через малочисельність багатьох серій залишається незрозумілим їх місце в межах муст'є двобічного. Найбільш повне зібрання вписується в коло так званих «східномікоксських пам'яток», для яких характерним є наявність значного відсотка двобічних форм.

Однобічна індустрія кількісно переважає у ранньому палеоліті регіону. Фаціальна та типова належність Курдюмівки та Званівки в межах варіанту муст'є звичайного остаточно не визначена. Курдюмівка близька до верхнього шару стоянки Кабазі II в Криму. Білокузьмінівка, безперечно, має бути віднесена до зубчастого муст'є (Гладилін, 1976), варіантність якого, як уявляється, має широкі межі. Вона відрізняється як від пам'яток Хостинської групи Кавказу (Векилова, 1967; Любин, Щелинський, 1967), так і від пам'яток стінківського типу на Середньому Дністрі (Анисиюткин, 1969, 1971).

Наведені дані показують, що ранньопалеолітичні пам'ятки регіону не утворюють якогось єдиного культурного масиву. Спостерігається характерна культурна міксеризація, що утворилася у результаті багаточисельних нашарувань культурних традицій.

Варіанти муст'є мають різне походження. Найбільш вірогідно відновлюється генетичне коріння муст'є двобічного. Східно-європейські пам'ятки муст'є двобічного традиційно порівнюються з близькими пам'ятками Центральної Європи, з якими, очевидно, пов'язані спільністю походження. У межах такого тлумачення можливе деяке коректування. Скупчення так званих «східномікоксських пам'яток» в Південно-Східній Україні практично накладаються на місцезнаходження пізньоашельських біфасів. Цілком імовірно, що окремі різновиди східного мікоку сформувалися на місцевій генетичній основі. Аналогічним чином кримська аккайська двобічна муст'єрська індустрія виростає з пізньоашельських пам'яток бодрацького типу (Колосов, 1986). Виходячи з такого розуміння

еволюційних процесів, так званий «східний мікок» є утворенням, яке потребує подальшої диференціації (Кухарчук, 1993).

Вирішення питання про походження різноманітних односторонніх індустрій регіону є більш проблематичним. Висловлюється думка, що всі вони походять з дуже раннього пласти ашельських пам'яток типу Хрящі та Михайлівка, що фіксують найдавнішу хвилю заселення Руської рівнини. Своєрідність індустрій можливо пояснити великою «еволюційною відстанню» між ними. Цілком ймовірними є порівняння у генетичному плані скребел з потоншеним корпусом з великим фінально-ашельським скреблом з Корніва Яру.

Доля ранньопалеолітичного населення Південно-Східної України, як вже зазначалося, не є зовсім зрозумілою. Складається враження про «загасання» мустьєрської культури у регіоні. Продовження мустьєрських традицій у місцевому верхньому палеоліті нам пока не відоме.

У **Заключенні** підсумовуються проведені дослідження, робляться висновки про близькість схеми розвитку раннього палеоліту регіону з середнім палеолітом Німеччини (Bosinski, 1967).

Основні положення дисертації, опубліковані в роботах:

1. Новые данные по палеолиту в Донецкой области (в соавторстве с С. Н. Татаринным) // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 308.
2. Мустьерская стоянка Звановка (в соавторстве с А. И. Приваловым) // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 340.
3. Кремнеобработывающие мастерские раннего палеолита // Тезисы областного семинара. — Донецк, 1985. — С. 6—8.
4. Раннепалеолитические находки из Корнеева Яра (Донбасс) // СА, 1986, № 1. — С. 342—344.
5. Разведки на юге Донецкой и Ворошиловградской областей // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 345.
6. Техника первичного расщепления мустьерской стоянки Белокузьминовка в Донбассе (в соавторстве с Д. С. Цвейбель) // СА, 1987 г., № 1. — С. 5—20.
7. История изучения раннего палеолита Донбасса и Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов областного научно-практического семинара. Донецк, 1987. — С. 7—9.
8. Понсковый критерий памятников раннего палеолита в Донбассе // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. К.: Наукова думка, 1987. — С. 76.
9. Раскопки стоянки Белокузьминовка // АО 1976 г. — М., 1988. — С. 285—286.
10. Разведки в Константиновском районе Донецкой области // Тезисы областного семинара. Донецк, 1988. — С. 17.
11. Мустьерская кремнеобработывающая мастерская Звановка в Донбассе // СА, 1989, № 1. — С. 117—124.
12. Геологический возраст мустье северо-западного Донбасса (в соавторстве с Н. П. Герасименко) // Доклады АН УССР, Сер. Б, 1989, № 11. — С. 3—6.
13. Памятники раннего палеолита Донбасса // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы областного научно-практического семинара. Донецк, 1989. — С. 5—8.

14. Карта памятников кремнеобработки и кремнедобычи Донецкой области (в соавторстве с С. М. Дегерменджи) // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы областного научно-практического семинара. Донецк, 1989. — С. 18—21.

15. Новая ашельская находка в Донбассе // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы областного научно-практического семинара. Луганск, 1990. — С. 26—27.

16. К вопросу о древнейших кремнеобрабатывающих мастерских // Каменный век на территории Украины. К.: Наукова думка, 1990. — С. 118—123.

17. Археологическое и стратиграфическое изучение стоянки Белокузьминовка в 1986 г. (в соавторстве с Н. П. Герасименко) // РА, 1992, № 3. — С. 127—135.

18. Вторичная обработка камня на стоянке Белокузьминовка в Донбассе (в соавторстве с Д. С. Цвейбель) // РА, 1992, № 4. — С. 119—130.

19. Курдюмовка — памятник раннего палеолита Донбасса // История и археология Слободской Украины. Харьков, 1992. — С. 124.

20. Находки раннего палеолита // Археологический альманах, вып. 1. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. Донецк: Донеччина, 1993. — С. 2—5.

Под. в печ. 10 12 93 г.

Формат бум. 60 x 80 1/16. Выс. печ. Печ. л. 1.

Заказ 11737. Тираж 150.

Донецкая городская типография.

459057

AB 29.113

AB 29.113